

zostało nazwane przez autora *Romantycznym sejmem Rzeczypospolitej*, unicestwionej przez zaborców, ale duchowo odbudowywanej z udziałem patriotów wielkiego formatu, wśród nich przez Tytusa Działyńskiego. W ówczesnej edukacji historycznej obok zamków – dawnych, odbudowywanych i wznoszonych na nowo – ważne miejsce zajmowały świątynie, zwłaszcza te o wielowiekowej tradycji, restaurowane, jak Kolegiata w Kórniku.

Obie omówione tu książki dają syntetyczny obraz dwóch obiektów sakralnych, które odegrały ważną rolę w dziejach nie tylko kościelnych Polski przedrozbiorowej i w dobie narodowej niewoli. Warto zwrócić uwagę na ich wartość merytoryczną jak też w zakresie upowszechniania wiedzy o przeszłości oraz rolę, jaką w tym zakresie odgrywają propagatorzy „małych ojczyzn”.

Marceli KOSMAN – prof. dr hab., pracownik naukowy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, autor ok. 1300 publikacji, w tym kilkudziesięciu książek m.in.: *Wielki książę Witold* (1967), *Władysław Jagiełło* (1968), *Królowa Bona* (1971), *Zmierzch Perunka, czyli ostatni poganie nad Bałtykiem* (1981), *Orzeł i Pogoń. Z dziejów polskolitewskich XIV-XX w.* (1992), *Od chrztu do chrystianizacji. Polska-Ruś-Litwa* (1992). Badacz dziejów polskolitewskich oraz kultury historycznej i politycznej, eseista.

JOANNA KUMOR-MIELNIK

Rec.: *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej (1805-2005)*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 2005.

Wydarzenia jubileuszu dwuwiekowej obecności (archi)diecezji lubelskiej na kościelnej mapie Polski, udokumentowane zostały trzema ważnymi publikacjami poświęconymi z jednej strony jej historii, z drugiej zaś ludziom współtworzącym jej dzieje, oraz szeroko rozumianej działalności duszpasterskiej Kościoła lubelskiego. Wszystkie te publikacje ukazały się w 2005 r. nakładem Wydawnictwa Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium”. Chronologicznie dokonując ich prezentacji, pierwsza napisana pod redakcją ks. M.T. Zahajkiewicza nosi tytuł *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej 1805-2005*. Kolejna zatytułowana *W duchu i prawdzie. Wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego* ukazała się pod redakcją ks. Henryka Misztala. Trzecia pozycja książkowa czasowo obejmuje tylko jedno dziesięciolecie, którego górna granica wyznaczona została datą podniesienia diecezji lubelskiej mocą bulli papieża Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae Populus* z 1992 r. do rangi metropolii. Tytuł tej trzeciej publikacji, której redaktorem jest ks. Janusz Mariański brzmi: *W służbie Ewangelii i człowiekowi. Archidiecezja Lubelska w latach 1992-2002*. Mimo, że pozycje te nie ukazały się w postaci trzech kolejnych tomów, to jednak odnosi się wrażenie, że stanowią one jedną całość. Układ chronologiczno-rzeczowy spopularyzowanych zagadnień sprawia, że zróżnicowana tematycznie treść poszczególnych tomów ściśle koresponduje ze sobą. Ponadto ta różnorodność treści, każe nam każdej z zaprezentowanych pozycji przyrzec się oddzielnie oraz dokonać jej krytycznego omówienia.

Niniejsza recenzja charakteryzuje pierwszą z przedstawionych publikacji, która ukazała się pod red. ks. M.T. Zahajkiewicza, a zatytułowaną *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej 1805-2005*.

Treść publikacji została zamknięta w sześciu rozdziałach przedzielonych fotografiami dopasowanymi tematycznie do problematyki następujących po sobie części pracy. Ilustracje stanowią zakończenie, można by rzec podsumowanie każdego z rozdziałów.

Z przystępnego i przejrzystego układu poszczególnych rozdziałów, wylania się różnorodność, a zarazem bogactwo treści każdego z nich. Dotyczy ona kilku bardzo istotnych zagadnień takich jak: struktury terytorialne (archi)diecezji lubelskiej jeszcze z okresu przed jej erygowaniem w 1805 r. oraz rozwój jej sieci parafialno-dekanalnej, w kolejnej części o charakterze w przeważającej mierze biograficznym autor nakreślił krótkie biogramy biskupów ordynariuszy oraz biskupów pomocniczych. Przedmiotem rozdziału trzeciego, autorstwa ks. Jarosława Marczewskiego jest szeroko rozumiana działalność duszpasterska Kościoła lubelskiego z akcentem na ukazanie obrazu życia religijnego w diecezji. Rozdział czwarty napisany przez ks. Włodzimierza Bielaka charakteryzuje działalność społeczno-kulturalną, w którą mocno na przestrzeni wieków zaangażował się lubelski Kościół. Problematykę funkcjonowania zakonów w (archi)diecezji lubelskiej omówił w rozdziale piątym ks. Stanisław Tylus, z kolei dziejami unitów na jej obszarze zajął się w ostatnim rozdziale ks. Krzysztof Grzesiak. Ważnym elementem są mapy zamieszczone na końcu publikacji, przedstawiające w czterech przedziałach czasowych, zmieniający się od roku 1807 obszar diecezji, a od 1992 archidiecezji lubelskiej.

Publikację obok przedmowy abp Józefa Życińskiego, od 1997 r. metropolity lubelskiego, rozpoczyna „Wstęp” autorstwa ks. M.T. Zahajkiewicza pt. „Źródła i kierunki badań przeszłości Archidiecezji Lubelskiej”. Jak sam tytuł wskazuje, treści zawarte we „Wstępie” stanowią syntetyczną charakterystykę dotychczasowego stanu badań nad odległymi dziejami Kościoła lubelskiego, ze wskazaniem na źródła wiedzy o przeszłości (archi)diecezji lubelskiej. Autor prezentuje trzy rodzaje źródeł: źródła archiwalne niedrukowane, jak również źródła drukowane, do których zalicza między innymi schematyzmy diecezjalne. W dalszej kolejności Autor przytacza tytuły opracowań całościowo obejmujących obszernie dzieje Kościoła lubelskiego, jak również wskazuje na przewagę tych które poświęcone są krótszym okresom historii (archi)diecezji lubelskiej, sięgającym jej odległych, najstarszych początków związanych z pojawieniem się w XII w. w strukturach terytorialnych Kościoła w Polsce archidiaconatu lubelskiego oraz z obecnością w tychże strukturach od XIV w. diecezji chełmskiej. Inną skarbnicą wiedzy o przeszłości (archi)diecezji lubelskiej są zawężone tematycznie oraz chronologicznie opracowania poszczególnych zagadnień z nią związanych, (choćby dotyczące kwestii unickiej po 1875 r.) oraz publikacje nawiązujące do jej dziejów w kontekście omawiania ogólnej problematyki historii Kościoła.

Z kilku stronicowego przeglądu źródeł oraz opracowań do dziejów (archi)diecezji lubelskiej wynika, że dotychczasowa literatura, chociażby ta nawiązująca tylko do jej dziejów, jest bardzo uboga. Zupełnie brak pełnego, syntetycznego, całościowego opracowania dziejów diecezji lubelskiej.

Jak sam redaktor naczelny recenzowanej publikacji ks. M.T. Zahajkiewicz pisze redagując niniejsze dzieło *starano się po raz pierwszy w szerszym zakresie naszkicować całościowo dzieje Kościoła lubelskiego* (s. 23).

Rozdział pierwszy zatytułowany: „Diecezja, jej granice i organizacja terytorialna” składa się z czterech podrozdziałów, z których pierwszy dotyczy przeszłości terytoriów kościelnych, które znalazły się po 1805 r. w granicach nowo erygowanej diecezji lubelskiej. Jednostki terytorialne omawiane w tym podrozdziale to przede wszystkim obszar powstałej w XIV w. diecezji chełmskiej oraz teren utworzonego w XII w. archidiaconatu lubelskiego. Kolejne trzy podrozdziały związane są z genezą utworzenia diecezji lubelskiej, jak również z formowaniem się jej struktur terytorialnych, a w dalszej kolejności ze zmianami delimitacyjnymi jej granic na przestrzeni lat 1805-1992 oraz rozwojem jej organizacji terytorialnej, a więc kształtowaniem się sieci dekanatów oraz parafii od roku 1805. Ze względu na wagę tego rozdziału chronologicznie sięgającego do najstarszych dziejów (archi)diecezji lubelskiej zwróciliśmy szczególną uwagę na jego treść. Pośród bardzo ważkich informacji źródłowych w nim zawartych wtargnęło do niego kilka zauważalnych błędów faktycznych, być może spowodowanych zabiegami technicznymi, czy korektorskimi. Już na s. 29 pojawiły się błędy w cyfrach, prawdopodobnie powstałe w wyniku nanoszenia poprawek korektorskich. W tekście napisano: *Z biegiem lat powstały nowe parafie: w roku 1669-1673, 1717-1781, 1773-1785*. Zgodnie z danymi pochodzącymi zarówno ze źródeł jak i opracowań, chociażby ks. Wincentego Pawelca, zdanie to powinno uzyskać następujący zapis: „Z biegiem lat powstały nowe parafie: w roku 1669-73, 1717-81, 1773-85”. Zatem występujące po pauzie dwie pierwsze cyfry zostały przypadkowo dopisane. Na kolejnej stronie niniejszego rozdziału napotyka się na poważny błąd merytoryczny zawarty w zdaniu: *Od Sejmu Czteroletniego (1790) postanowiono powiększyć diecezję chełmską o część dawnej diecezji krakowskiej (archidiaconat lubelski bez dekanatu soleckiego i o część dekanatu zawichojskiego)*. Prawdą jest, że w 1790 r. terytorium diecezji chełmskiej zostało powięk-

szone o archidiakoniat lubelski (bez dekanatu soleckiego), jednakże zarówno cały dekanat zawichojski, jak i jego część nigdy nie znalazły się w granicach diecezji chełmskiej i lubelskiej. Natomiast w 1790 r. wcielono do niej dekanat urzędowski leżący w granicach archidiakonatu zawichojskiego oraz dekanat stężycki należący do dziekanii kieleckiej.

Gdy mowa o parafiach i dekanatach, które w 1818 r. zostały wydzielone z diecezji lubelskiej i włączone w granice diecezji warszawskiej podniesionej bullą *Militantis Ecclesiae* z 12 marca tegoż roku do godności archidiecezji, należy uczynić drobne sprostowanie, iż z dekanatu garwolińskiego zostały do niej włączone nie 4 parafie, lecz 6 następujących parafii: Długa Kościelna, Glinianka, Karczew, Kołubiel, Siennica, Wiązowna. W podrozdziale zatytułowanym „Zmiany terytorialne na przestrzeni lat 1805-1992” zostały wymienione dekanaty z dawnej diecezji chełmskiej i lubelskiej oraz z diecezji płockiej, poznańskiej i z galicyjskiej części diecezji łuckiej wraz z liczbą parafii, które na mocy bulli erygującej diecezję lubelską 23 IX 1805 r. znalazły się w jej granicach. Wśród 4 dekanatów galicyjskiej części diecezji łuckiej, które zostały wcielone do diecezji lubelskiej w 1805 r. autor na stronie 39 wymienia dekanat janowski, międzyrzecki, koszycki oraz węgrowski, jednocześnie powołując się na informacje zamieszczone w obszernym opracowaniu ks. B. Kumora, *Granice metropolii i diecezji polskich*. Uwaga dotyczy dekanatu koszyckiego. W rzeczywistości, bowiem dekanat o takiej nazwie nigdy nie funkcjonował na obszarze diecezji łuckiej, natomiast faktycznie chodzi w tym miejscu o dekanat łosicki. Nieprawidłowy zapis dekanatu łosickiego w publikacji ks. B. Kumora, wydanej w latach 70-tych spowodował, że błąd ten został wielokrotnie powielony w późniejszych opracowaniach. Znacznie poważniejszym uchybieniem rozdziału pierwszego recenzowanej publikacji, jest przypisanie Benedyktowi XV autorstwa bulli *Vix dum Poloniae unitas* wydanej 28 X 1925 r. W roku jej wydania, papieżem od trzech lat był już Pius XI, bowiem papież Benedykt XV zmarł w roku 1922.

W rozdziale drugim zatytułowanym „Centralne urzędy i instytucje diecezjalne” Autor dokonał zwięzłej charakterystyki najwyższych urzędów kościelnych oraz instytucji w (archi)diecezji lubelskiej, do której włączył krótkie biogramy arcybiskupów oraz biskupów lubelskich zarządzających lubelską stolicą biskupią w latach 1805-2004. Notki biograficzne figurujące na stronach dwóch pierwszych podrozdziałów rozdziału drugiego są zbyt lapidarne, pomijają fakty związane z działalnością dusz-

pasterską czy ogólnie diecezjalną poszczególnych rządców diecezji, pomijają wszelkie ich zasługi dla rozwoju życia religijnego, ale także pomijają ich zaangażowanie we wszystkie dziedziny życia kościelnego. Kolejne podrozdziały, których łącznie z dwoma pierwszymi jest osiem poruszają kwestię reorganizacji Konsystorza Biskupiego oraz przemianowaniu go w roku 1917 zgodnie z kanonem Kodeksu Prawa Kanonicznego wydanego w tymże roku na Kurie Diecezjalną. Charakterystyka porównawcza liczby urzędów oraz instytucji kurialnych wskazuje na ich szeroką rozbudowę dokonującą się stopniowo na przestrzeni ostatnich 50 lat, jednakże o największym nasileniu dostrzegalnym od momentu objęcia rządów w diecezji w 1997 r. przez arcybiskupa Józefa Życińskiego. Dalsze trzy podrozdziały poświęcone są kolejno krótkiej prezentacji synodów diecezji lubelskiej, omówieniu składu osobowego czterech kapituł istniejących w Kościele lubelskim przez ostatnie dwa wieki oraz zarysowi dziejów seminarium duchownego. W siódmym podrozdziale znalazło się omówienie kościelnych zbiorów dóbr kultury wraz z notatką o Archiwum Archidiecezjalnym, Bibliotece Metropolitalnego Seminarium Duchownego oraz o Muzeum Archidiecezjalnym Sztuki Religijnej, zaś ostatni podrozdział wymienia inne instytucje archidiecezjalne związane ze środkami masowego przekazu, tj. Redakcja Tygodnika Katolickiego „Niedziela”, Redakcja „Gościa Niedzielnego”, czy też z działalnością edukacyjno-formacyjną oraz społeczno-charytatywną.

Proporcjonalnie najobszerniejszy ze wszystkich rozdziałów omawianej syntezy jest rozdział trzeci autorstwa ks. Jarosława Marczewskiego, zatytułowany „Życie religijne”. Składa się on z pięciu rozbudowanych części poświęconych kolejno głoszeniu słowa Bożego z naciskiem na rozwój działalności kaznodziejskiej i katechizacyjnej oraz na inne formy czynności duszpasterskich takich jak misje czy rekolekcje; życiu sakramentalnemu (chrzest, bierzmowanie, spowiedź, Komunia święta, namaszczenie chorych, małżeństwo oraz kapłaństwo); kultowi Bożemu (nabożeństwom niedzielnym i świątecznym oraz paraliturgicznym), miejscom pielgrzymkowym oraz organizacjom, stowarzyszeniom i ruchom katolickim.

Czwarty rozdział, którego redaktorem jest ks. Włodzimierz Bielak omawia działalność społeczno-kulturalną w diecezji lubelskiej już od końca XVIII w. oraz ukazuje jej odmiennosć, ale również podobieństwo w stosunku do analogicznych form działalności w innych diecezjach. Charakteryzuje ją w kontekście trzech ważnych zagadnień, jakimi są: szkolnictwo katolickie, działalność dobroczynna i społeczna oraz udział

duchowieństwa w walkach narodowo-wyzwoleńczych. W przeciwieństwie do dwóch pierwszych zagadnień analizowanych w dużej mierze w oparciu o materiał archiwalny, zagadnienie trzecie zostało rozwinięte na podstawie dotychczasowych opracowań.

Problematyka ostatnich rozdziałów dotyczy dwóch różnych kwestii, jednakże zbliżonych do siebie, przechodzących podobne koleje losu, podległych identycznym uwarunkowaniom dziejowym. Pierwsze zagadnienie analizowane przez ks. Stanisława Tylusa w rozdziale piątym recenzowanej publikacji poświęcone jest życiu konsekrowanemu w (archi)diecezji lubelskiej począwszy od powstania diecezji lubelskiej, poprzez okres kasat zakonów przez władze carskie, rozwój ukrytych form życia zakonnego, aż do czasów ich reaktywacji po pierwszej wojnie światowej, a także wielkiego rozkwitu życia konsekrowanego w drugiej połowie XX w. Wiele cennych syntetycznych informacji o 100 zgromadzeniach oraz domach zakonnych męskich i żeńskich, a także o 13 instytutach świeckich życia konsekrowanego w (archi)diecezji lubelskiej zebrał autor w tabeli, w której zamieścił trzy rodzaje informacji tj.: miejsce fundacji, data fundacji lub kasaty domu oraz ważniejsze dzieje domu zakonnego wraz z charakterem wykonywanych prac. Informacje dotyczą zarówno instytucji życia konsekrowanego funkcjonujących na obszarze archidiecezji lubelskiej w 2005 r., jak i pochodzących z sąsiednich diecezji, które znajdowały się w granicach diecezji lubelskiej od 1805 r. Dotyczy to także zakonów oraz zgromadzeń, które w 1818 r. zostały wcielone do nowo erygowanej diecezji janowskiej czyli podlaskiej, jak i tych, które na skutek jej kasaty w 1867 r. ponownie znalazły się na obszarze diecezji lubelskiej, po czym na skutek reaktywacji diecezji podlaskiej w 1918 r. po raz kolejny znalazły się w jej granicach.

W rozdziale piątym ks. Krzysztof Grzesiak porusza problematykę unicką na obszarze diecezji lubelskiej, kładąc szczególnie nacisk na dzieje Unii w XIX wieku oraz losy unitów po jej kasacie w Królestwie Polskim w 1875 r. Chronologicznie swoje rozważania nad kwestią unicką, także w kontekście relacji z cerkwią prawosławną prowadzi do roku 1918.

Publikacja ta, jest bardzo ważną próbą opracowania całościowych dziejów (archi)diecezji lubelskiej, jednakże synteza ta sprawia wrażenie niekompletnej. Pominęto w niej chociażby kwestię rozwoju sieci parafialnej, czy problematykę kasat parafii w drugiej połowie XIX w. Pewne zagadnienia wymagają głębszej analizy, gdyż omówienie ich niekiedy przybiera formę streszczenia.

ANNA POBÓG-LENARTOWICZ

Rec.: Kazimierz Łatak CRL, Stanisław Nalbach CRL, *Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych krakowskiej prepozytury Bożego Ciała w XV i XVI wieku*, Kraków 2009.

Kanonicy regularni, formacja zakonna przez wiele lat zaniedbywana w polskiej literaturze przedmiotu, w ostatnich latach przeżywa prawdziwy renesans zainteresowania ze strony badaczy. O ile w początkowej fazie dotyczyło ono zwłaszcza klasztorów istniejących na Śląsku (tu badania podjęli jeszcze przed II wojną historycy niemieccy, a kontynuowali począwszy od lat sześćdziesiątych XX w. badacze polscy), o tyle w ostatnim dziesięcioleciu dołączyły opracowania dotyczące klasztorów małopolskich (Kraków wraz z swymi prepozyturami), mazowieckich (Czerwińsk, Warszawa) i w końcu wielkopolskich (Trzemeszno). Po badaniach na temat okoliczności fundacji, rozwoju uposażenia, działalności gospodarczej, życia konwentów klasztornych, ostatnio pojawiły się prace dotyczące szeroko rozumianego życia umysłowego kanoników regularnych w Polsce. Pierwszą próbę przedstawienia biblioteki kanoników regularnych w Żaganiu podjął w 1965 r. A. Świerk. Niestety, nie udało się do tej pory opracować tego zagadnienia w stosunku do największego klasztoru kanoników regularnych na Śląsku, jakim było opactwo NMP na Piasku we Wrocławiu, mimo podejmowania takich prób (L. Matusik). Zadanie to powiodło się natomiast w stosunku do wybranych domów małopolskich: Kraśnika (opracowania E. Zielińskiej) i Krakowa (I. Pietrzakiewicz). Prace te jednak były ograniczone tematycznie (głównie do biblioteki) oraz czasowo (XV-XVI w.). Do grona autorów zajmujących się kanonikami regularnymi, w tym także ich kulturą umysłową, dołączył kilka lat temu ks. Kazimierz Łatak. Nic w tym dziwnego, zważywszy na fakt, że jest on sam kanonikiem regularnym, który na dodatek przez wiele lat pracował jako prefekt Archiwum Generalnego Zakonu, a w ostatnim czasie pełnił funkcję prefekta Archiwum Prowincjalnego w Krakowie.